

Matisz László A HANGOK VONZÁSA ÉS TASZÍTÁSA

24. világzene és perifériái

Az alábbiakban nem egy zenei műfajról, hanem egy ambivalens érzeteket keltő címkéről lesz szó, melyet tanácsstalanságból, vagy jobb híján ragasztgatunk furcsa zenei képződményekre. Viszont itt az improvizatív zene perspektíváit illetően legalább annyira pregnáns példák is adódhatnak, mint amilyen a népzene vagy a jazz – talán épp gyűjtőfogalmunk megfoghatatlanságának okán. Továbbá a divatos „világzene” meghatározás mellett azért sem mehetünk el szó nélkül, mert – ahogy neve is jelzi –, a kulturális globalizáció igen érzékletes képződményével lehet dolgunk.

A címke a kilencvenes évektől kezdett elterjedni, amikor nyugati zenei szakírók, promóterek, lemezkiadók felismerték, hogy futótűzként kezd terjedni valami egzotikus és eklektikus zenei divat, melyben leggyakrabban valamiféle harmadik világbeli folk-beütéssel, és egyéb nehezen azonosítható irányzatok egybeolvadásával kellett szembesülniük. (Címkékre elsősorban nekik, és a magamfajta író-féléknek van szüksége, hogy a zenéről legyen mit mondani a nyitott és kíváncsi közönségnek, akiknek amúgy minden magyarázkodás nélkül egyszerűen csak vonzó vagy taszító egy-egy új, szokatlan produkció.) A helyzetet némiképp bonyolította, hogy a szaporodó, besorolhatatlan opusokkal jelentkező ismeretlen formációk iránt meglepő közönségigény is kezdett mutatkozni. Bár a folkzene mérsékelt sikere már az ötvenes évektől Amerikában felbukkanó blues-, country-, protest song-előadók – például Muddy Waters, John Lee Hooker, Johnny Cash, Pete Seeger vagy a kivételes hatású Bob Dylan – által nem volt újdonság, az említettek lévén amerikaiak, ez csak természetes volt (hisz már évtizedek óta azt szoktuk meg, hogy ők diktálnak, mivel ott történik minden először a könnyűzenében).

Ezúttal azonban úgy tűnik, Amerika most csak egy lesz a sok közül.

A továbbiakban bármi, azaz minden műfaj, irányzat, stílus – illetve azok sajátos kombinációja – szóba jöhet, melyekre az előző fejezetekben külön kitértünk: a klasszikus zenétől a popig.

A legenda szerint Mozart in Egypt volt a címe annak a hanglemeznek, melyre a teljes zavarodottság jegyében a *world music* meghatározást először alkalmazták – már nem tudni, kik. A felvételen Mozart-művek és tradicionális arab műzene bizarr elegye hallható, melynek szélsőségesen vegyes fogadtatása nem különösebben meglepő. A francia-arab ötletgazda produkciója zajos tetszést és heves viszolygást egyaránt kiváltott a különböző habitusú európai publikumokból. Egyesek a zene felszabadulását, a kultúrák és korszakok közötti falak leomlását méltatták, mások üres, ám hatásvadász feltűnési hóbortról és súlyos ízléscicamról beszéltek a produkció hallatán.

Bármelyik oldalon is van az igazság, az effajta kísérletek a következő évtizedekben is folytatódni látszanak, mivel meghallgatásra, vagyis közönségigényre találtak. A manapság használatos címke pedig, bár praktikusnak tűnik, valójában semmit nem árul el egy ismeretlen zenéről – hacsak annyit nem, hogy valami furcsa keverék.

Egyébként, már jóval a fent említett példát megelőzően, a hetvenes, nyolcvanas években is léteztek olyan zenék, melyeket nem tudtunk hová tenni, semmilyen skatulyába nem passzoltak, de akkoriban még senkit nem zavart egy kicsit bővebb műfaji vagy stílusbeli meghatározás. A korai, még címkézetlen világzene is egyfajta fúzió volt, de nem csupán ismert műfajok egyszerű kombinációja – melyeket mindenki gond nélkül be tud azonosítani –, hanem csak stíluselemek, esetleg stilisztikai utalások együttes jelenléte, melyek legfeljebb fűszereztek, vagy szokatlan asszociációkkal ruházták fel a műfajokon kívüli zenét. Az ilyesmi kortárs-klasszikus szerzőktől, jazzmuzikusoktól és progresszív rock-zenészekről sem volt idegen. A besorolhatatlanság inkább abból adódott, hogy az ilyen formációk szándékosan kerültek a közismert zenei sztereotípiákat is; szokatlan hangszerelésben vagy hangszer-összeállításban játszottak, a kompozíciós formákhoz sem ragaszkodtak mereven, vagyis általában a zene akadémikus szabályszerűségeit kevésbé tartották be.

Hogy miért zenéltek így egyesek, annak többféle, és nagyon is érthető indoklása lehet: ösztönösség, szabadságvágy, különböző stílusok, zenei dialektusok iránti vonalom, esetleg valamiféle tematikus irányultság, melyben a zene csak másodlagos szerepet tölt be, például versmegzenésítés, vagy egyéb performance-szerű önkifejezés a zenélés ürügyén is adhatott erre okot. Az ilyen készletű kísérleti zenész – akinek mellelleg eszébe sem jut, hogy ő az lenne –, mivel nem szabályokhoz, pláne nem iskolában tanított kompozíciós-hangszerelési elvekhez igazodik, hanem ösztöneit, illetve intuitív készletét követi, gyakran valóban képzetlen, amatőr (ami nem zárja ki, hogy az illető kiváló képességű autodidakta legyen), aki csak saját zenéjét játssza, amit szeret, s amit ebből adódóan hitelesen tud is játszani. Ezekben az esetekben – mondanom sem kell – az improvizáció ösztönösen adja magát, meghatározó része lesz a zenének. Leggyakrabban valamilyen rejtett érték irányába elkötelezett fiatalok próbálkoznak ily módon, nem is sikertelenül. Ugyanis ha a módszer mértéktartó, következetes és egy körülírható koncepció mentén halad, kerülve az öncélú, csupán érdekesnek mondható, de üres és ízléstelen megoldásokat, akár izgalmas is lehet.

A formabontó zenei megoldások gyakran eredményeztek emlékezetes produkciókat is, az olyan innovatív formációkról nem is beszélve, melyek évtizedekre szóló megtermékenyítő hatást gyakoroltak – mint például a kimagasló képességű muzikusokból álló Oregon együttes, vagy a norvég szaxofonos – mellelleg autodidakta – Jan Garbarek különleges zenei kalandjai, de ide sorolhatjuk a leghíresebb gitárvirtuózok, John McLaughlin vagy Paco de Lucía, sőt, talán a Weather Report zenekar semmihez sem hasonlítható fúziós produkcióit is. A sort hosszan folytathatnánk latin-amerikai, arab, indiai és más etnikumhoz tartozó nevekkel. . . Az említett muzikusok és társaik messze a world music „feltalálása” előtt arattak revelációszerű sikereket, szabálytalan, kevert stílusú, műfajokon kívüli műveikkel, jelentős, új alternatívát nyitva az improvizatív zenének.

A címkék általában több éves késéssel kerülnek az újszerű, de hasonló módon létrehozott produkciókra, vagyis akár a fenti példákban említettek is a világzenéhez tartozhatnának, ha létezett volna akkoriban a szóban forgó zenei kategória. Csakhogy a hivatásos címkézők óvatosságból, esetleg saját érdekeiket védve jobbnak vélték, ha a túl igényes instrumentális zenét inkább nem sorolják a születésétől kezdődően egyre kommerszebb irányba álló world music műfajhoz; megkímélendő a nagyobb közönséget a „nehezebben emészthető” hangszeres zenétől, melyet – noha hasonló koncepcióval készült – később inkább az artisztikusabb *ethno-jazz* megjelöléssel láttak el.

Ezzel az ügyes – amúgy találó címkével (főleg a sokakat riasztó „jazz” szóval) – sikerült teljes mértékben elkülöníteni, pontosabban rétegenévé minősíteni a műfajoktól független hangszeres-, ha úgy tetszik világzene legszínvonalasabb irányzatát.

Legtöbbször a formabontó zenék is egy alpműfajra épülve alakulnak át valami egyedivé és megismételhetetlenné. A legelterjedtebb, amikor népzenei, illetve egy-egy etnikum zenéjének jellegzetességeit tükröző (vagy annak hatásait keltő) műzene adja az alaphangot. Triviális, amikor a zenekar saját népzenejének megtermékenyítő hatására, illetve az alpműfajt továbbgondolva – az ismeretlen népzenei készletére emlékeztetve – új tartalmat tesznek hozzá saját zenei örökségükhöz. Így keveredhet a népzenebe mai, populáris, rockzenei, vagy távolról jazzre is emlékeztető hangszerelési megoldás vagy improvizatív betét. Progresszívebb készletű muzikusok a kortárs komolyzene bátrabb (szabadzenei, atonális stb.) megoldásaival is mertek élni, ezzel is hangsúlyozva a népzene időálló szellemiségét, korszakokat átívelő suggesztivitását. A főleg Európában, de később máshol is egyre inkább terjedő gyakorlat sok izgalmas és jelentős új zenét is eredményezett az ezredforduló körüli évtizedekben.

A migrációs folyamatok felgyorsulásával azonban a nyugati világban egyre több afrikai, arab, ázsiai muzikus is megjelent, akiknek eszük ágában sem volt új hazájukban kultúrájukat is integrálni – életmódjukkal ellentétben. Inkább olyan helyi partnerek után néztek, akik szívesen vállalták az „egzotikus” zenék népszerűsítését a nyugati világban. Ennek köszönhetően hamarosan egyre több érdekes, kevert stílusú zene született; jobb esetben legalább egy, az adott nép zenéjét kiválóan ismerő és hangszerével vagy éneklésével anyanyelvi szinten megszólaló zenekari taggal erősített formáció által. Gyakoribb azonban a rosszabb eset, amikor csupán az egzotikus hangszer, illetve annak avatatlan, műkedvelő megszólaltatója miatt gondolják, hogy a távoli kultúra – talán, mint érdekesség – megidéztek, persze az egyéb, kedvenc zenei készletekkel beoltva.

A jelenség terjedni kezdett, divattá vált, és egyre kevésbé volt képes hiteles és professzionális zenei keretek között maradni. Az emigráns vendégzenészek vagy azok leszármazottai pedig kisvártatva belátták, hogy a nyugati világban a siker nem a zene eredetiségén, hitelességén múlik, hanem a nézőszám, a promóció, vagyis a befektetés-megtérülés pénzügyi relációján. A produkciókat utóbbi szempontok szerint kénytelenek voltak nyugatosítani: egyrészt egzotikumát kiemelni, másrészt hatáskeltő jellemzőit, például a zene dinamikáját növelni, hogy érdekesebb, esetleg „buli-kompatibilisebb” legyen.

Ám abból, hogy egy zene érdekes, még nem következik, hogy értékes is; azaz egy szórakoztató este pillanatnyi közérzetjavító hatásán túl is igény támadna rá. Arról a zenéről pedig, mely másnapra feledésbe merül, nyugodtan kijelenthetjük, hogy valójában érdektelen.

Az új évezred első évtizedében már – mintha törvényszerű lett volna – inkább populáris irányba kezdett rendeződni az izgalmas, szerteágazó megoldások tömkelegét kínáló világzene. Így, a kulturális globalizáció közepette, főleg a popzene lett a sokszínű nép- és etno-zenei hatások közös nevezője. A zenekarok többségében néhány eredeti népi instrumentum mellett, jellemzően modern dobok, elektronikus hangszerek, főleg gitárok és az elmaradhatatlan keyboardok szóltak. A dalokat ugyan eredeti dallammal és nyelven éneklék, a kíséretben, vagy néha egy-egy rövid szólóban felvillanhat valami egy ősi hangszer varázsából is, de a produkció egészét egy egyszerű harmónia mellett lüktető groove, s néhány ismert popzenei formula uralja.

A legnépszerűbbek természetesen a sok ütőssel megszólaló latin-, arab- és afro-pop formációk, melyek önfeledt táncolásra készítetik a publikumot. A nagy bulik pedig manapság nem rekednek elszigetelt klubok vagy kisebb-nagyobb fesztiválok kordonain belül, vagyis a sztárság már nemcsak amerikai vagy európai popzenészek kizárólagos privilégiuma. Sőt, a harmadik világból kiemelkedő sztárok státusza, nem egykönnyen cserélhető vagy pótolható egyénisége egyelőre stabilabbnak is tűnik, mint nyugati kollégáiké. Sok közülük igen figyelemre méltó énekes-hangszeres talentum, akikért joggal aggódhatunk a nyugati popipari-üzleti feltételek miatt, mivel többségük – néhány kivételtől eltekintve, mint például a szenegáli Youssou N’Dour, vagy Issa Bagayogo Maliból – már rég nem szülőföldjén él.

A főleg karibi-latin, észak-afrikai és kisebb részt közel-keleti arab, valamint közép- és nyugat-afrikai populáris világzene mellett még számos etnikum – kevésbé népszerű – népzeneje, illetve népzenei adaptációja is megkapta a szóban forgó címkét. Külön kategóriát képvisel az észak-afrikai sivatagi népek helyenként autentikus hatású desert blues-zenéje, melyhez olykor olyan nyugati világsztárok is vendégként csatlakoznak, mint a híres amerikai blues-gitáros Ry Cooder vagy az élő rock-legenda, Robert Plant. A banánérlelő latin irányzatoktól külön számon tartott zenei világ a dél-amerikai indiánoké, mely legalább hagyományörző művelőinek köszönhetően még képes az eredeti népzene hatását kelteni. Továbbá fontos, hogy megemlítsük a meglepően izgalmas török zenét, valamint a balkáni népek, különösen az ott élő romák rendkívül változatos és vitális zenéjét is. Ez utóbbi etnikum Indiától Andalúziáig (a kissé kiszigerelt flamencóval bezárolag) hódít a vérükben lévő egyedi temperamentumuknak köszönhetően. Jelentős világzenei hatás a szintén kissé szétszóródott szefárd leszármazottak, illetve szefárd-zsidók balkáni és egyéb európai kultúrákkal keveredő zenéje.

Európa azonban nemcsak az ott élő romák és szefárd népek által képvisel jelentős helyet a világzenei tablón. A Balkánon élő népek, egyebek között a görögök, albánok, macedónok, bolgárok, valamint északabbra haladva a romániai és különböző dél-szláv etnikumok is varázslatos – gyakran aszimmetrikus lüktetésű – népzene-kultúrát őriznek, melyeknek kissé átdolgozott variánsai komoly sikereket aratnak etno- vagy világzenei fesztiválokon. Az utóbb felsorolt népeknek – európai, vagyis nyugati létük dacára –, eddig sikerült megvédeni népzenejük lényegi vonásait az angolszász popkultúra gátlástalanul terjedő hatásától, de autentikus megszólalásról az ő zenéjüket illetően is csak ritkán beszélhetünk. Emiatt, vagyis zenéjük kissé feldolgozott jellege miatt tartatnak számon – jobb híján – világzene-címkével megjelölve.

Az európai világzene figyelemreméltó szereplői továbbá a magyarok is. Bartók Béla és Kodály Zoltán hazájában ez talán nem is annyira meglepő. A két 20. századi magyar géniusz rendkívül jelentős népzenei értékmentéssel – konkrétan: gyűjtéssel – alapozta meg zeneszerzői életművét, melynek nem kis hányada a Kárpát-medence népzene- és népdal-kincsének adaptálása volt. Az általuk megkezdett gyűjtőmunkát később számos honfitársuk folytatta, a hetvenes években pedig, megszállott fiatalok által, új lendületet is vett az értékmentés. Az autentikus hatású, főleg erdélyi magyar nép- illetve parasztzene – lelkes városi fiataloknak köszönhetően – rendkívül népszerűvé vált, sőt, mozgalommá terebélyesedett, melynek igazi közege a kiterjedt – s már nemcsak Magyarországon ismert – táncház-hálózat lett. Vagyis a magyarok is évtizedekkel a világzene születése előtt játszottak eredeti, vagy az eredeti szellemiségét idéző, népzenei ihletésű muzsikát.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: vajon ésszerű-e a különböző népzene-alapú, eredeti vagy popos irányba ferdített zenéket promóciós célből összemosni, és egy semmitmondó címke alatt egyívásúként jegyezni?

Tovább bonyolítja a world music értelmezését az a tény, hogy a címke nem csupán népzene-alapú produciókat takar. Ugyanis egy-két évtizede több ezer éves távol-keleti, vagy délkelet-ázsiai kultúrákat is hírbe hoznak a világzenével. Elsősorban a rendkívül kifinomult indiai klasszikus zenekultúra hatása, hangzása keveredik gyakran valami mással; nem ritkán legalább egy autentikus zenész közreműködésével is.

A legismertebb példát a szitárművész-legenda, Ravi Shankar más műfajok irányába tett kiruccanásai adják. Feltételezhető, hogy Shankar világhírnevéhez nagyban hozzájárult az a tény, hogy nyíltan és tisztelettel viszonyult nyugati kollégáihoz, illetve más műfajok, kultúrák felé. André Previn, Jean-Pierre Rampal, Yehudi Menuhin, Philip Glass sőt, George Harrison is partnere volt egy-egy közös produkció erejéig, melyek sajátos elegyét képezték az indiai és a nyugati zenének.

Nem mellesleg az indiai zene évezredes varázsa, elképesztően gazdag harmóniarendszere és ritmusvilága már sok évtizede izgatja a nyugati improvizatív műfajok legigényesebb muzsikusait. Előfordul, hogy Indiában, első kézből folytatnak ez irányú tanulmányokat, de gyakoribb, amikor indiai muzsikus integrálódik nyugati zenészkörökben. A szitár mellett indiai fafúvós-hangszerek-, hegedű-, sarod-, nem utolsósorban pedig tabla-játék is feltűnik olykor egy-egy európai vagy amerikai etno-jazz vagy world music-produkcióban.

Délkelet-Ázsia másik, világviszonylatban is jelentős hatása Indonéziából, a gamelán együttesek zenéjéből ered. Az egyedi skálákra épülő, sokféle, különlegesen hangolt ütős és húros hangszereken megszólaló, cirka másfélezer éve létező zene leginkább 20. századi nagymesterek – Debussy, Bartók, Britten, Messiaen, Cage és mások – műveibe oldódott bele, de egyes rock-zenekarok zenéiben is visszaköszön az egzotikus csengés-bongás.

Végül muszáj szólnunk arról az újabb irányzatról is, mely leginkább a korábban említett Mozart in Egypt című kísérlettel rokon: ez a *crossover* cím alatt emlegetett zenei kreáció, mely nem más, mint többnyire európai klasszikus és valami egyéb zene ötvözete. (Bár sokan bármely más műfaj

keresztvezését is ide sorolják.)

Vájt fülűek számára talán az ilyesmi a „legveszélyesebb” kaland. A képződmény motivációja ugyanis nem, vagy sokkal kevésbé a közönség alázatos kiszolgálása, sokkal inkább (erőszakos) meghódítása. Az a muzsikus próbálkozik ezzel, aki klasszikus előképzettségének dacára a könnyebb műfajok felé sodródott – tehetség híján, vagy külső körülmények kényszeréből –, de nem mond le ifjúkori zenei orientációjáról. Illetve olyan zenész is tehet ilyen kitérőt, aki – bár felkészült klasszikus zenész – valami másra, újra, a könnyű műfajokra fogékony, és sokkal szélesebb közönség körében elérhető sikerre vágyik. Ezzel a késztetéssel nem könnyű kompromisszumos megoldást találni, leginkább attól remélik a kísérletezők a sikert, ha a jazz-, rock-, vagy popritmusba kényszerített darab már eleve, eredeti formájában is népszerű. Az eredmény azonban, a legjobb esetben is megosztó – főleg ha a keresztezett műfajok közönsége között alig van átfedés; például klasszikus és pop viszonylatban.

A világzene természetesen messze nem ennyi, mint amiről eddig szó esett. A címke alatt számon tartott zenékről és ezek periférikus irányzatairól könyvtárnyi irodalom és hanganyag létezhet, persze az etnikai vagy népi tartalmak, valamint a hozzájuk keveredő egyéb műfajok elemzésével és hangzó illusztrációival együtt. Ezúttal csupán a leggyakoribb, esetleg legjellemzőbb kombinációkat érintettük.

A téma végtelen sokszínűsége miatt nem is létezhet olyan ember, akinek a világzene általában kedvenc műfaja lehetne, legfeljebb annak egyes variánsai. Azok a háttér-szakemberek, akik valamilyen oknál fogva mégis zenei műfajt emlegetnek world music címszó alatt, bizonyára a legnépszerűbb vonulatra gondolnak: etno-zenei alapú popzenére, mely a világ bármely népének zenéjéből meríthet, és bárhol a világon érdekes és sikeres lehet. Az egzotikum pedig – melynek megítélése nézőpont kérdése, vagyis relatív –, felhívítva, megcukrozva nemcsak nagy dózisban fogyasztható, de még tömegigényt is lehet rá teremteni.

Az egyéb zenei kombinációkról a szakemberek is sejtik, hogy kockázatos, bizonytalan kimenetelű eredményt szülhet. A „veszély” abban rejlik, hogy a világzene valamely műfaji összetevője másodlagos, azaz csupán szemfényvesztő, felszínes szerepre kárhoztatik, ezáltal inkább zavaró tényezővé válik. Ugyanis az eklektika csak akkor lehet igazán elfogadott, ha annak minden összetevője indokoltan, és nagyjából azonos súllyal érvényesülve van jelen egy művön belül. Így lehetséges, hogy új, harmadik értelmet nyerjen, mondjuk egy – kettő vagy több műfajra épülő – produkció. Léteznek ilyenek a világzene berkein belül, de sajnos sokkal kisebb arányban, mint a felszínes, öncélú, csupán az érdekeséget erőltető zenei kreációk. Az efféle aránytévésztés pedig azt eredményezi, hogy az eklektikus vagy formabontó zeneszám valamennyi összetevője hiteltelen marad, a produkció egésze pedig kulturális környezetszennyező, jobb esetben csak felejthető. (És lássuk be: nehezen elképzelhető, hogy valaki ugyanolyan mértékben lelné örömet Mozartban és az arab műzenében, egy zeneszámon belül.)

Örülhetnének esetleg mi, vagyis a közönség is a zenész által kezdeményezett „művészi szabadságnak”, ám becsapnánk magunkat (ahogy egyes zenészek így csapják be közönségüket). Tudniillik az igazi szabadság a zenében nem a kész műfajok szeszélyes variálgatásában rejlik, hanem a hangok, harmóniák, ritmusok, vagyis az alapösszetevők szabad, kreatív és újat teremtő alkalmazásában – akár ismert műfajokról, akár teljesen kötetlen, valódi *szabadzenéről* van szó. A más zenékből vett idézet és a más műfajokkal megvalósuló fúzió is indokolt lehet egy kompozíción belül, de csak ha értelme, üzenete van.

Tény, hogy az improvizációnak látszólag tág tere nyílik a világzenében. Ám az esetek nagyon nagy részében ez a lehetőség kihasználatlan marad; pontosabban egyszerű, egy-két harmóniás és sematikus hangszerszólókra korlátozódik – hacsak nem professzionális és innovatív etno-jazz-zel van dolgunk. Mindenesetre a nagy nemzetközi jazzfesztiválok szervezői régóta bizalmat szavaztak a world music szinte bármely vonulatának, mely így a rendezvények megszokott programpontjává vált.

Mint azt már korábban tisztáztuk, a zene a világ állapotára reagál, annak átfogó változásait képezi le. És a sokat szidott vagy törvényszerűnek vélt, de akár üdvözölt globalizációt mi más tükrözné pontosabban, mint a végtelen lehetőségeket ígérő világzene?